

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

Representation of the Definition of Miracle from the Perspective of Allāmah Ṭabāṭabā'ī in the Book "I'jāz az Nazar-i 'Aql va Qur'ān": A Critical Study Based on Thematic Content Analysis Approach

Tahereh Noori¹ , Mohammad Reza Hajiesmaeili Hosseinabadi² , Mohammad Reza Sotoudehnia³ , Davod Esmaeili⁴

¹ Ph.D. student of Qur'anic Sciences and Hadith, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. t.noori@ahl.ui.ac.ir

² Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran (**Corresponding Author**). m.hajiesmaeili@ltr.ui.ac.ir

³ Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. m.sotudeh@ltr.ui.ac.ir

⁴ Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. d.esmaely@theo.ui.ac.ir

Abstract

This research conducts a systematic reconstruction and critical analysis of Allameh Tabatabai's definition of a miracle, based on his primary work, *I'jāz az Nazar-i 'Aql va Qur'an*. A review of the existing literature reveals that most studies have relied on secondary sources and lack a coherent analytical framework for representing the internal logic of Allameh's thought, thus necessitating a direct examination of this foundational text. The central problem is to evaluate the comprehensiveness and exclusiveness of this definition, focusing on the two core components of "khariq-i 'adat" (breaking of natural custom) and "tahaddi" (challenge), which is investigated through thematic content analysis. The findings indicate that Allameh Tabatabai explains the "breaking of natural custom" not in opposition to the principle of causality, but within the framework of divine will as the absolute cause that supersedes material causes. However, this explanation lacks empirical criteria to distinguish a miracle from unknown natural phenomena. The component of "tahaddi" is presented as a necessary condition and a distinguishing feature, yet this stipulation compromises the definition's comprehensiveness by excluding some miracles from its scope. Moreover, the absence of objective criteria for judgment renders it an unfalsifiable, faith-based proposition. Overall, although Allameh Tabatabai's approach possesses internal consistency from a theological perspective, the proposed definition lacks the necessary methodological inclusiveness and exclusiveness. Ultimately, the study suggests that to overcome this challenge, the conception of tahaddi (challenge) must be conceptually expanded and elevated from a mere linguistic contest to an 'epistemological contrast between the Creator's infinite knowledge and the creature's finite capability.

Keywords: Allameh Tabatabai, Miracle, Content Analysis, Kharq-i 'Adat, Tahaddi.

Received: 2025/11/19; Revision: 2026/03/08; Accepted: 2026/03/12; Published online: 2026/04/06

□ Noori, T., Hajiesmaeili Hosseinabadi, M. R., Sotoudehnia, M. R. & Esmaeili, D. (2026). Representation of the Definition of Miracle from the Perspective of Allāmah Ṭabāṭabā'ī in the Book "I'jāz az Nazar-i 'Aql va Qur'ān": A Critical Study Based on Thematic Content Analysis Approach. *Journal of Religious Thought*, 26(1), 77-97.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2026.54925.3328>

□ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction and Problem Statement

A precise and comprehensive definition of miracle enables its differentiation from extraordinary phenomena, random events, and other similar claims. Among various definitions, the two components of "taḥaddī" (challenge) and "kharq al-ʿādah" (the breaking of habitual norms) have constituted the central axis of discussions. Regarding the component of "kharq al-ʿādah" and its place in the definition of miracle, there are differences among Muslim scholars. Some have omitted "kharq al-ʿādah" from the definition of miracle altogether. In contrast, those who emphasize the principle of causality and the system of causation are themselves divided into two groups. The first group, while accepting the causal system, affirms "kharq al-ʿādah" and considers it a sign of divine intervention in the causal order of the world. The second group, while adhering to the principle of causality, deems "kharq al-ʿādah" incompatible with the causal system and employs terms such as "naqd al-ʿādah" (the violation of habit) in their definitions.

ʿAllāmah Ṭabāṭabāʾī, emphasizing the necessity of both "taḥaddī" and "kharq al-ʿādah" for the occurrence of a miracle, has elucidated this subject in his works, particularly in the book *Iʿjāz az Naẓar-i ʿAql va Qurʾān* (Miracle from the Perspective of Reason and the Qurʾān). He regards the nature of miracle as a rational matter that can only be proven through demonstration (*burhān*). Although ʿAllāmah stresses the essential connection between *kharq al-ʿādah* and *taḥaddī* in the realization of a miracle, how the criteria of comprehensiveness and exclusivity (*jāmiʿiyyat wa māniʿiyyat*) are to be ascertained within this definition, as well as the precise logical distinction between a miracle and other extraordinary phenomena, still requires evaluation. Accordingly, the central questions of this research are:

1. To what extent is the definition of miracle in the book *Iʿjāz az Naẓar-i ʿAql va Qurʾān* logically comprehensive and exclusive?
2. How is the component of *taḥaddī* (challenge) explained in this work?
3. What place does the component of *kharq al-ʿādah* (the breaking of habitual norms) occupy within the theoretical framework of this work, and how is it analyzed?

Methodology

This study employs the method of "content analysis" to achieve precise answers to the research questions. Accordingly, data are systematically coded and categorized to facilitate their quantitative analysis. Content analysis is a method for accessing the characteristics of a message, the perspectives and ideas of the sender, as well as examining its effects. Laurence Bardin introduces this method as an objective, systematic, and quantitative research technique for interpreting content, the basis of which is the placement of textual components into predetermined categories. Among the various techniques within content analysis, the "thematic content analysis" technique was identified as the most suitable for this study. This technique is grounded in identifying relevant semantic cores within the text, the frequency of which indicates the intellectual and theoretical implications of the text.

Discussion

Based on the data obtained from the content analysis method, it must be stated that ʿAllāmah Ṭabāṭabāʾī in the Book *"Iʿjāz az Naẓar-i ʿAql va Qurʾān"* addresses both the "definition of miracle" and the "signification of miracle." However, due to the limitations of this study, only the category of the "definition of miracle" is examined in this article. ʿAllāmah writes in his book: "A miracle, or the verse of a miracle, as is evident from its wording, is an extraordinary affair that comes about for the purpose of establishing truth and in conjunction with a challenge (*taḥaddī*). In this definition, he presents *kharq al-ʿādah* (the breaking of habitual norms) and *taḥaddī* (challenge) as the constitutive elements of the concept of miracle.

Accordingly, the core concepts of this research—namely *taḥaddī*, *kharq al-ʿādah*, "establishing the veracity of the claimant of prophethood," and "signification of the existence of God"—were first extracted from the text of the book. The data indicate that ʿAllāmah Ṭabāṭabāʾī's emphasis and focus in this work are significantly directed toward the explanation of *kharq al-ʿādah*, with the frequency of

addressing the component of *taḥaddī* being of secondary importance. This distribution of frequency suggests that 'Allāmah's primary concern in this book is less focused on the defensive mechanism of the miracle and more concentrated on establishing its possibility of occurrence and its causal nature.

The most frequent theme in the book is "*kharq al-ʿādah*". Ṭabāṭabāʾī initially raises questions concerning the rational and religious possibility of the breaking of habitual norms, the exceptionality of the law of causality, and its relation to the concept of miracle. He then, while explaining this from the perspective of reason, reinforces his arguments by drawing upon Qurʾānic verses. He further regards the law of causality as an inviolable principle within the system of existence, governing all phenomena, both ordinary and extraordinary. He emphasizes that no event occurs without a cause, and the difference between extraordinary and ordinary matters lies in the type of their causes, not in the principle of causality itself. To support this view, he cites verses such as "Allah has set for everything a measure" and "There is not a thing but with Us are its treasures, and We do not send it down except in a known measure". In his view, these verses indicate that every phenomenon possesses its own limit, measure, and specific cause, and that the concept of "*qadr*" (measure) in the Qurʾān represents an inner, calculated order within which even extraordinary occurrences can be analyzed, even if their causes are not material. Refuting the notion that a miracle entails a violation of the law of causality is also among 'Allāmah's perspectives; he considers a miracle to be a type of extraordinary occurrence that is distinguished from other extraordinary phenomena by its particular characteristics. He also regards the law of causality as innate (*fiṭrī*) to human beings.

'Allāmah does not address the subject of *taḥaddī* in detail. Nevertheless, the most important positions and claims he advances concerning "*taḥaddī*" include: that a miracle is accompanied by a challenge; that the Qurʾān issues a challenge in establishing its own veracity and that no one has been able to produce a rival to the Qurʾān.

Conclusion

Allāmah does not regard "*kharq al-ʿādah*" (the breaking of habitual norms) as being in conflict with the principle of causality; rather, he explains it on the basis of the realization of divine will as the "absolute cause" (*illat-i muṭlaq*), which is superior to material causes. This explanation is defensible within the framework of philosophical principles. However, the absence of objective criteria for precisely distinguishing between divine extraordinary acts and unknown natural phenomena renders the practical application of this component ambiguous.

Furthermore, 'Allāmah considers "*taḥaddī*" (challenge) to be a necessary condition for a miracle. Yet this stipulation both restricts the miracle to specific cases and leaves the issue of "*taḥaddī*" without objective and universally applicable criteria for judgment. To overcome these challenges, it is necessary to transcend the conception of "*taḥaddī*" as a merely "linguistic contest" and reinterpret it as an "epistemic confrontation between the infinite knowledge of the Creator and the limited capacity of the creature."

بازنمایی تعریف معجزه از دیدگاه علامه طباطبائی در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن»؛ مطالعه‌ای انتقادی بر مبنای رویکرد تحلیل محتوای مضمونی

طاهره نوری^۱ ID، محمدرضا حاجی اسماعیلی حسین آبادی^۲ ID، محمدرضا ستوده‌نیا^۳ ID، داوود اسماعیلی^۴ ID

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

t.noori@ahl.ui.ac.ir

^۲ استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسؤول).

m.hajiesmaeili@ltr.ui.ac.ir

^۳ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

m.sotudeh@ltr.ui.ac.ir

^۴ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

d.esmaeily@theo.ui.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بازسازی نظام‌مند و تحلیل انتقادی تعریف معجزه در اندیشه علامه طباطبائی براساس کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن»، به‌عنوان منبعی دست‌اول، صورت گرفته است. تحلیل پیشینه پژوهش، اتکای غالب مطالعات بر منابع ثانویه و فقدان رویکرد تحلیلی منسجم در بازنمایی منطق درونی اندیشه علامه طباطبائی را آشکار می‌سازد؛ امری که ضرورت مراجعه به این منبع دست‌اول را نشان می‌دهد. مسئله اصلی، ارزیابی جامعیت و مانعیت این تعریف با تمرکز بر دو مؤلفه «خرق عادت» و «تحدی» است که از طریق روش تحلیل محتوای مضمونی در این کتاب پیگیری می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که علامه طباطبائی خرق عادت را نه در تعارض با اصل علیت، بلکه در چارچوب اراده الهی به‌عنوان علت مطلق که بر علل مادی سیطره دارد، تبیین می‌کند. با این حال، این تبیین فاقد معیارهای تجربی برای تمایز معجزه از پدیده‌های طبیعی ناشناخته است. مؤلفه تحدی نیز به‌عنوان شرط ضروری و وجه تمایز معجزه معرفی می‌شود، اما این اشتراط، جامعیت تعریف را با خارج ساختن پاره‌ای معجزات از شمول آن، مخدوش می‌سازد و به دلیل فقدان معیار دآوری عینی، به گزاره‌ای ابطال‌ناپذیر با کارکرد ایمانی بدل می‌شود. در مجموع، گرچه رویکرد علامه طباطبائی از منظر الهیاتی دارای انسجام درونی است، اما تعریف ارائه شده از نظر علمی فاقد جامعیت و مانعیت روش‌شناختی لازم است. پژوهش در نهایت پیشنهاد می‌کند که برای برون‌رفت از این چالش، تلقی از تحدی باید از سطح یک هم‌اوردی زبانی صرف، به یک تقابل معرفتی میان علم نامتناهی خالق و توان محدود مخلوق، ارتقاء و توسعه مفهومی یابد.

واژگان کلیدی: علامه طباطبائی، معجزه، تحلیل محتوا، خرق عادت، تحدی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۷

□ نوری، طاهره؛ حاجی اسماعیلی حسین آبادی، محمدرضا؛ ستوده‌نیا، محمدرضا؛ اسماعیلی، داوود (۱۴۰۵). بازنمایی تعریف معجزه از دیدگاه علامه طباطبائی در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن»؛ مطالعه‌ای انتقادی بر مبنای رویکرد تحلیل محتوای مضمونی. *اندیشه دینی*، ۱(۲۶)، ۷۷-۹۷.

doi <https://doi.org/10.22099/jrt.2026.54925.3328>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. بیان مسئله

تعریف دقیق و جامع معجزه، نقطه آغاز هرگونه پژوهش درباره این مفهوم چالش برانگیز الهیاتی است. تدقیق مرزهای معنایی معجزه، تفکیک آن از پدیده‌های خارق‌العاده، رویدادهای تصادفی و سایر ادعاهای مشابه را ممکن می‌سازد. اهمیت تعریف در این است که به‌مثابه ابزاری شناختی، امکان شناسایی مصادیق حقیقی معجزه و تمییز آن از غیرمصادیق را فراهم می‌کند. در میان تعاریف مختلف، دو مؤلفه «تحدی» و «خرق‌عادت» محور اصلی مباحث بوده‌اند و دیدگاه غالب، تحدی را معیار اصلی تمایز معجزه از کرامت و سایر خوارق عادات می‌داند (باقلانی، ۱۹۹۷م، ص ۱۶۱؛ ابن‌خلدون، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۱۱۷؛ ابن‌حجر هیثمی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۹۷؛ جوینی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۶۷؛ طباطبائی، بی‌تا، صص ۴ و ۱۸؛ ۱۳۸۷ش، ج ۳، ص ۲۱۱؛ ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۵۹). در طرف مقابل، گروهی دیگر از متفکران مسلمان، امکان تعریف معجزه را بدون در نظر گرفتن مؤلفه تحدی نیز ممکن می‌دانند (قاضی‌عبدالجبار، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۱۹۹؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۱۴؛ بحرانی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۲۷؛ حلی، ۱۴۳۰ق، ص ۴۷۴؛ جرجانی، ۱۴۱۲ق، ص ۹۶؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۵ق، ص ۳۰۶؛ بلاغی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳؛ ابن‌حزم، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۱۷۴).

درباره مؤلفه خرق‌عادت و جایگاه آن در تعریف معجزه، دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان تفاوت‌هایی دارد. گروهی مؤلفه خرق‌عادت را به‌طور کامل از تعریف معجزه حذف کرده‌اند (غزالی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۲۹؛ جرجانی، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۲۲). متکلمان اشعری با انکار قانون علیت، نظم و پیوستگی طبیعت را نه بر مبنای روابط علی، بلکه به‌منزله توالی حوادثی می‌دانند که مستقیماً به اراده الهی تحقق می‌یابد (غزالی، بی‌تا، ص ۲۳۷). گروهی از اندیشمندان مسلمان که بر اصل علیت و نظام سببیت تأکید دارند، خود به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته نخست، با پذیرش نظام علی، مؤلفه خرق‌عادت را در تعریف معجزه حفظ کرده و آن را نشانه‌ای از مداخله الهی در نظام علی جهان می‌دانند (باقلانی، ۱۴۲۵ق، ص ۱۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۵؛ ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۵۴؛ طوسی، ۱۴۰۵ق، ص ۳۵۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۱، صص ۷۱-۷۲؛ بحرانی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۲۷؛ حلی، ۱۴۳۰ق، ص ۴۷۴؛ مقداد، ۱۴۰۵ق، ص ۳۰۶؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۲۳۸؛ بلاغی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳؛ زرقانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۶؛ خوئی، بی‌تا، ص ۳۵؛ طباطبائی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۶؛ معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۶؛ سبحانی، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۶۹؛ جوادی‌آملی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۲۹۱). دسته دوم که همچنان به اصل علیت پایبندند، خرق‌عادت را با نظام علی ناسازگار دانسته و در تعاریف خود از اصطلاحاتی چون «نقض عادت» (قاضی‌عبدالجبار، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۱۹۹؛ سیدمرتضی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۲۸۳) یا «خلاف عادت» (بغدادی، ۲۰۰۳م، ص ۱۳۸؛ اسفراینی، بی‌تا، ص ۱۴۵) استفاده کرده‌اند.

علامه طباطبائی از اندیشمندان برجسته معاصر است که بر ضرورت وجود دو مؤلفه تحدی و خرق‌عادت در تحقق معجزه تأکید دارد (طباطبائی، بی‌تا، ج ۴؛ ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۵۹). ایشان در آثار خود به‌ویژه در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن»، این موضوع را تبیین کرده است. این اثر تنها منبعی است که وی در آن تعریفی مستقل از معجزه ارائه می‌دهد. ایشان در مقدمه کتاب تصریح می‌کند که بحث معجزه، ماهیتی عقلی دارد و تنها از راه برهان می‌توان آن را اثبات کرد (طباطبائی، بی‌تا، ص ۶). سپس با استناد به شواهد قرآنی، استدلال‌های عقلی خود را تقویت کرده و از هماهنگی میان عقل و وحی در تبیین ماهیت معجزه استفاده می‌کند (طباطبائی، بی‌تا، صص ۲۵-۳۳).

با وجود جایگاه محوری علامه طباطبائی در کلام معاصر، مسئله اساسی این پژوهش، فقدان واکاوی روش‌مند و تحلیل انتقادی مؤلفه‌های ساختاری تعریف معجزه در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» است. گرچه ایشان بر پیوند ضروری میان خرق‌عادت و تحدی در تحقق اعجاز تأکید دارد، اما چگونگی احراز معیار جامعیت و مانعیت در این تعریف و نحوه تمایز دقیق منطقی میان معجزه و سایر پدیده‌های خارق‌العاده، همچنان نیازمند ارزیابی است. درواقع، این ضرورت احساس می‌شود که منطق درونی این اثر در مواجهه با چالش‌های روش‌شناختی و شواهد نقض، مورد بازخوانی قرار گیرد. براین اساس، پرسش‌های محوری پژوهش عبارت‌اند از: ۱. تعریف معجزه در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» از حیث منطقی تا چه اندازه جامع و مانع است؟ ۲. مؤلفه تحدی در این اثر چگونه تبیین شده است؟ ۳. مؤلفه خرق‌عادت در چارچوب نظری این اثر چه جایگاهی دارد و چگونه تحلیل می‌شود؟

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به جایگاه علمی برجسته علامه طباطبائی، پژوهش‌های متعددی به تحلیل دیدگاه‌های وی درباره اعجاز و موضوعات وابسته، مانند ماهیت، کارکرد، وجوه اعجاز قرآن و نسبت آن با مباحث علوم قرآنی و فلسفه دین اختصاص یافته است. مرور پیشینه ۳۷ پژوهش نشان می‌دهد که این مطالعات را می‌توان در دو دسته کلی تقسیم‌بندی کرد:

۱. مطالعات تطبیقی که با رویکرد مقایسه‌ای، آرای علامه طباطبائی را در کنار دیدگاه‌های سایر متفکران مسلمان و غیرمسلمان بررسی کرده و بیشتر بر ماهیت و کارکرد اعجاز قرآن متمرکز بوده‌اند.
۲. مطالعات مستقل که به تحلیل مستقیم آثار وی، به‌ویژه «المیزان فی تفسیر القرآن»، پرداخته و تلقی او از اعجاز را بدون رویکرد تطبیقی بررسی کرده‌اند؛ جدول شماره ۱، فهرستی از مطالعات انجام‌شده (اعم از مستقل و تطبیقی) را ارائه می‌دهد که به تحلیل جنبه‌های گوناگون اعجاز ازدیدگاه علامه طباطبائی اختصاص یافته‌اند؛ این پژوهش‌ها به ترتیب سال انتشار، طبقه‌بندی شده‌اند:

سال انتشار	مطالعات مستقل	مطالعات تطبیقی
۱۳۸۹ش	—	تشکری (۱۳۸۹ش) تبیین فلسفی معجزه ازدیدگاه ملاصدرا و علامه طباطبائی.
۱۳۹۰ش	—	فخاری (۱۳۹۰ش) بررسی تطبیقی اعجاز قرآن ازدیدگاه علامه طباطبائی و آیت‌الله معرفت.
۱۳۹۲ش	—	رضائی (۱۳۹۲ش) بررسی تطبیقی آراء ریچارد سوئین برن، علامه طباطبائی و مارک کرنر در باب وقوع معجزه. رستمی (۱۳۹۲ش) رویکردشناسی تطبیقی تفاسیر المنار و المیزان در باب معجزات و خوارق عادت.
۱۳۹۳ش	—	براتی (۱۳۹۳ش) چیستی معجزه: بررسی دیدگاه سوئین برن و محمدحسین طباطبائی. فخار نوغانی (۱۳۹۳ش) بررسی تطبیقی دلالت معجزه بر صدق ادعای نبوت ازدیدگاه ابن رشد و علامه طباطبائی. رجبی (۱۳۹۳ش) بررسی تطبیقی وجوه اعجاز قرآن کریم در تفسیر المیزان و تفسیر المنار.
۱۳۹۴ش	—	براتی (۱۳۹۴ش) مدلول معجزه ازدیدگاه علامه طباطبائی و سوئین برن. داداش بهمنی (۱۳۹۴ش) تبیین وجوه اشتراک و افتراق المیزان و المنار در بحث اعجاز قرآن و تحلیل مبانی و لوازم آن وجوه.
۱۳۹۵ش	اثنی عشری (۱۳۹۵ش) چرایی تفاوت آیات تحدی ازدیدگاه علامه طباطبائی در المیزان.	—
۱۳۹۶ش	بصیری (۱۳۹۶ش) جایگاه اصل علیت در اندیشه اسلامی (با تأکید بر آرای علامه طباطبائی). خوشناموند (۱۳۹۶ش) فلسفه امکان اعجاز ازدیدگاه علامه طباطبائی در فرهنگ اسلامی.	مراد (۱۳۹۶ش) ماهیت و کارکرد معجزه ازدیدگاه ابن‌سینا و علامه طباطبائی. نجم صادقی (۱۳۹۶ش) تبیین معجزه ازدیدگاه علامه طباطبائی و دیوید هیوم با تأکید بر معناشناسی و دلالت. ایروانی (۱۳۹۶ش) دلالت و ارزش معرفتی اعجاز ازدیدگاه چند تن از متفکران اسلامی (قاضی‌عبدالجبار، غزالی، ابن رشد، فخر رازی، ملاصدرا، علامه طباطبائی).
۱۳۹۷ش	علوی (۱۳۹۷ش) تحلیل نفس‌شناختی امور خارق عادت و ادراکات فراحسی ازدیدگاه علامه طباطبائی.	آخوند (۱۳۹۷ش) واکاوی تحدی قرآن ازمنظر علامه طباطبائی و آیت‌الله جوادی آملی. جراده (۱۳۹۷ش) امر خارق‌العاده و حیرت‌آور عجیب، بررسی تطبیقی موضوع اعجاز ازدیدگاه علامه طباطبائی و دکتر محمد ارکون.

۱۳۹۸ش	حسینی (۱۳۹۸ش) اعجاز قرآن از نگاه علامه طباطبائی. بزمیان (۱۳۹۸ش) بررسی تطبیقی وجوه اعجاز قرآن از منظر علامه طباطبائی و عایشه بنت الشاطی. عالی پور (۱۳۹۸ش) اختلاف و اشتراک نظرات فخر رازی و علامه طباطبائی در خصوص اعجاز. باباتناج (۱۳۹۸ش) بررسی تطبیقی آیات تشریعی در میزان و المنار.
۱۳۹۹ش	مناقب (۱۳۹۹ش) نسبت بین اعجاز قرآن و جامعیت آن از منظر علامه طباطبائی. گیوه کی (۱۳۹۹ش) بررسی وجوه اعجاز قرآن نزد علمای متقدم و متأخر امامیه با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبائی و سید مرتضی. مرتضوی (۱۳۹۹ش) بررسی تطبیقی تفسیر علمی آیات از دیدگاه علامه طباطبائی و موریس بوکای. رشیدی آلاشتی (۱۳۹۹ش) تبیین معجزه از منظر سید احمدخان هندی و علامه محمدحسین طباطبائی. فلیح الحسین (۱۳۹۹ش) دانش اعجاز، محکم و متشابه از دیدگاه علامه طباطبائی و ابن عاشور.
۱۴۰۰ش	روحانی مشهدی (۱۴۰۰ش) تبیین ماهیت معجزه از دیدگاه علامه طباطبائی. ابراهیمی (۱۴۰۰ش) اعجاز قرآن و رابطه آن با علیت با تکیه بر آراء علامه طباطبائی.
۱۴۰۱ش	جوادیان اصل (۱۴۰۱ش) بررسی وجوه اعجاز قرآن کریم از منظر علامه طباطبائی. مصلح چوکامی (۱۴۰۱ش) بررسی تطبیقی دیدگاه علامه طباطبائی و دیوید هیوم در باب معجزه. وهیب (۱۴۰۱ش) تفسیر آیات علمی، بررسی تطبیقی تفاسیر المنار و میزان.
۱۴۰۲ش	— آهنگران (۱۴۰۲ش) سنجش مطابقت ای مبحث اعجاز قرآن در دیدگاه آیت الله خویی و علامه طباطبائی با رویکرد انتقادی به کتاب «البیان». فرزام (۱۴۰۲ش) جستاری نو در تحدی قرآن از منظر علامه طباطبائی و میرزامهدی اصفهانی.
۱۴۰۳ش	— محمد طاهری (۱۴۰۳ش) بررسی تطبیقی آیات تحدی در تفاسیر فریقین (با تأکید بر تفاسیر میزان، تسنیم، المنار، التحریر و التویر).
۱۴۰۴ش	— حسینی زاده (۱۴۰۴ش) بررسی تطبیقی اعجاز از دیدگاه علامه طباطبائی و نصر حامد ابوزید.

جدول ۱: مطالعات انجام شده (اعم از مستقل و تطبیقی) پیرامون تحلیل جنبه های گوناگون اعجاز از دیدگاه علامه طباطبائی

تحلیل محتوایی پیشینه پژوهش های موجود، دو خلأ را در مطالعات مرتبط با اندیشه علامه طباطبائی آشکار می سازد: نخست، بی توجهی پژوهشگران به منبع دستاورد و اتکاء به منبع ثانویه است؛ چنان که در برخی از آثار، به جای ارجاع مستقیم به کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن»، از منبعی با عنوان «اعجاز قرآن» استفاده شده است (فخاری، ۱۳۹۰ش؛ براتی و جوادی، ۱۳۹۴ش؛ بصیری، ۱۳۹۶ش؛ خوشناموند، ۱۳۹۶ش؛ مراد، ۱۳۹۶ش؛ آخوند و قره باغی، ۱۳۹۷ش؛ حسینی، ۱۳۹۸ش؛ مرتضوی، ۱۳۹۹ش؛ روحانی، ۱۴۰۰ش؛ جوادیان اصل و دیگران، ۱۴۰۱ش؛ آهنگران و حسینی پور، ۱۴۰۲ش). دوم، نبود روش های تحلیلی منسجم و ضعف روش شناختی در استخراج منطق درونی آثار علامه است. برخی از پژوهش ها فاقد چارچوب های تحلیلی ساختاریافته، انسجام مفهومی و کفایت استدلالی اند و به گزارش توصیفی و پراکنده آراء بسنده کرده اند؛ امری که موجب کاستی در اعتبار علمی و کاهش نوآوری پژوهشی در این حوزه شده است.

این پژوهش با هدف رفع خلأهای مطالعاتی موجود و تعمیق فهم دیدگاه علامه طباطبائی دربارهٔ اعجاز، از دو جنبه واجد نوآوری است: نخست، تمرکز بر متن اصیل «اعجاز از نظر عقل و قرآن» به عنوان تنها منبع مستقل و دست‌اول وی در این حوزه؛ دوم، به کارگیری رویکرد تحلیل محتوای مضمونی برای استخراج، بازسازی و ارزیابی ساختار مفهومی و منطقی دیدگاه‌های علامه، فراتر از گزارش‌های توصیفی و مطالعات پیشین. براین اساس، هدف اصلی پژوهش، بازنمایی تعریف معجزه از دیدگاه علامه طباطبائی است که باتوجه به پرسش‌های پژوهش پیگیری می‌شود.

۳. روش پژوهش

این پژوهش برای دستیابی به پاسخ پرسش‌های مطرح شده، از روش «تحلیل محتوا»^۱ بهره می‌گیرد. در این روش، داده‌ها به صورت نظام‌مند کدگذاری و طبقه‌بندی می‌شوند تا تجزیه و تحلیل کمی آن‌ها میسر گردد (کرپندورف، ۱۳۸۷ش، ص ۲۸). تحلیل محتوا روشی برای دستیابی به ویژگی‌های پیام، دیدگاه‌ها و اندیشه‌های فرستنده و نیز بررسی آثار آن است (عترت‌دوست، ۱۴۰۱ش، ص ۱۷). لورنس باردن^۲ در کتاب «تحلیل محتوا» این روش را فن پژوهشی عینی، اصول‌مند و کمی برای تفسیر محتوا معرفی می‌کند که اساس آن، قراردادن اجزای متن در مقولات از پیش تعیین شده است (باردن، ۱۳۷۵ش، ص ۲۹).

در روش تحلیل محتوا، فنون متعددی تعریف شده‌اند که فن «تحلیل محتوای مضمونی»^۳ متناسب با این پژوهش تشخیص داده شد.^۴ این فن بر شناسایی هسته‌های معنایی مرتبط در متن مبتنی است که بسامد آن‌ها نشان‌دهندهٔ دلالت‌های فکری و نظری متن است (باردن، ۱۳۷۵ش، ص ۱۲۰).

متن کتاب براساس ساختار محتوایی تقطیع و در جدول تحلیل محتوا ثبت شد.^۵ هم‌زمان با ورود بخش‌های تقطیع شده، مضامین اصلی و فرعی، مفاهیم و کدگذاری‌ها نیز ثبت شد.^۶ سپس، از مفاهیم مشتق شده از مضامین فرعی، مقوله‌ها استخراج شدند. مفاهیم محوری کل متن کتاب به دو مقولهٔ کلیدی «تعریف معجزه» و «دلالت معجزه» سازمان‌دهی شد. در نهایت، داده‌های آماری مرتبط با مضامین اصلی و فرعی استخراج و نمودارهای تحلیل کیفی تهیه و در بخش‌های مختلف پژوهش به کار گرفته شد. نهایتاً تحلیل انتقادی برای هریک از مؤلفه‌های تعریف معجزه ارائه شد. جدول شمارهٔ ۲، نمونه‌ای از جداول تحلیل محتوای کتاب است که به دلیل گستردگی، امکان درج همهٔ آن‌ها نیست. جدول اصلی تا ۲۶۶ کد، ادامه دارد.

کدگذاری	مضمون فرعی (نقاط تمرکز)	مفاهیم	مضمون اصلی (جهت‌گیری)	محتوا	کد
A1	معجزه فراتر از نظام علّی و معلولی است که ما می‌شناسیم.	خرق عادت	بحث عقلی	معجزه هرچه بوده باشد و به هر شکل و صورتی اتفاق افتد، بالاخره امری است خارق‌العاده و بیرون از نظام علل و معلولات و اسباب و مسبباتی که ما بنا به عادت به آن‌ها برخوردیم و آن‌ها را می‌شناسیم (طباطبائی، بی‌تا، ص ۳).	۱
A2	معجزه فراتر از درک عادی انسان‌هاست.	خرق عادت	بحث عقلی		
A3	قانون علّیت در همهٔ حوادث (عادی و غیرعادی) جهان برقرار است.	خرق عادت	بحث عقلی		
A4	معجزه ناقض قانون علّیت نیست.	خرق عادت	بحث عقلی		
A5	معجزه یکی از خوارق عادت است.	خرق عادت	بحث عقلی		
A6	معجزه پدیده‌ای است که اسباب عادی و علل طبیعی در آن نقشی ندارند.	خرق عادت	بحث عقلی		

1. Content Analysis.

2. Bardin, Laurence.

3. Thematic Content Analysis.

۴. برای مرور مجموعه‌ای از فنون تحلیل محتوا، نک: عترت‌دوست، ۱۴۰۱ش، صص ۳۱-۴۱.

۵. برای آشنایی با انواع تقطیع محتوا، نک: عترت‌دوست، ۱۴۰۱ش، ص ۴۸.

۶. برای آشنایی با روش‌های نقد، نک: حسینی، ۱۴۰۰ش، صص ۷۱-۱۰۵؛ خواص، ۱۳۸۸ش، سراسر اثر؛ صفایی‌پور، ۱۳۹۴ش، صص ۴۵-۱۱۹.

۲	A7	معجزه پدیده‌ای است که علت شناخته‌شده‌ای ندارد.	خرق عادت	بحث عقلی	اگر پدیده و حادثه‌ای فرض شود که علت و سبب شناخته شده‌ای داشته باشد و ما به همان علت پی‌ببریم، یا با قرائنی که از مورد حادثه به دست می‌آید، بفهمیم که سببی از قبیل همان اسباب عادی موجب بروز آن پدیده و تحقق آن حادثه است، گرچه ما نتوانسته باشیم کاملاً به هویت سبب پی‌ببریم، در چنین مواردی پدیده و حادثه را هرگز معجزه نمی‌نامیم؛ بلکه معجزه امری را می‌گوییم که با اسباب و علل عادی قابل توجیه نبوده و ما می‌دانیم که پای اسباب عادی در تحقق دادن به این واقعه، لنگ و از عهده توانایی آن‌ها بیرون است (طباطبائی، بی‌تا، ص ۴).
	A8	معجزه یکی از خوارق عادت است.	خرق عادت	بحث عقلی	
	A9	همه خوارق عادت معجزه نیستند.	خرق عادت	بحث عقلی	
	A10	معجزه فراتر از نظام علّی و معلولی است که ما می‌شناسیم.	خرق عادت	بحث عقلی	
۳	A11	معجزه یکی از خوارق عادت است.	خرق عادت	بحث عقلی	در عین حال هر خارق‌العاده‌ای را هم معجزه نمی‌گوییم؛ زیرا کرامت و استجاب دعا و سحر و نظایر آن نیز عموماً خارق‌العاده بوده و در این صفت با معجزه شریک‌اند، گرچه با آن فرق‌هایی دارند (طباطبائی، بی‌تا، ص ۴).
	A12	همه خوارق عادت معجزه نیستند.	خرق عادت	بحث عقلی	
	A13	پدیده‌های خارق‌العاده دیگری نیز غیر از معجزه وجود دارد.	خرق عادت	بحث عقلی	
	A14	کرامت نیز مانند معجزه، یکی از خوارق عادت است.	خرق عادت	بحث عقلی	
	A15	سحر نیز مانند معجزه، یکی از خوارق عادت است.	خرق عادت	بحث عقلی	
	A16	استجاب دعا نیز مانند معجزه، یکی از خوارق عادت است.	خرق عادت	بحث عقلی	
۴	A17	معجزه همراه با تحدی است.	تحدی	بحث عقلی	معجزه یا آیه معجزه، چنان که از لفظش پیداست امر خارق‌العاده‌ای است که برای اثبات حق و مقارن با تحدی تحقق پیدا می‌کند، چنان که قرآن کریم از جماعتی از انبیای عظام مانند صالح، موسی، عیسی و غیر آن‌ها نقل می‌کند و چنان که خود قرآن نیز در مقام اثبات حقانیت خود- که کلام خداست- تحدی می‌کند (طباطبائی، بی‌تا، ص ۴).
	A18	معجزه یکی از خوارق عادت است.	خرق عادت	بحث عقلی	
	A19	معجزه برای اثبات حق انجام می‌شود.	خرق عادت	بحث قرآنی	
	A20	واژه آیه در قرآن معادل معجزه است.	خرق عادت	بحث قرآنی	
	A21	معجزه در قرآن برای انبیاء مختلف ذکر شده است.	خرق عادت	بحث قرآنی	
	A22	قرآن در مقام اثبات حقانیت خود تحدی می‌کند.	تحدی	بحث قرآنی	
	A23	معجزه سبب اثبات صدق دعوی مدعی نبوت است.	اثبات صدق دعوی مدعی نبوت	بحث عقلی	
۵					انبیاء معجزاتی را که می‌آورند به این عنوان بود که امری است که جز خدای عزوجل، همه از آوردن مانند

A24	معجزه متکی به اراده الهی است.	دلالیت بر وجود خداوند	بحث عقلی	آن عاجزند و این شاهد صدق دعوی آنهاست که می‌گویند از جانب خداوند به‌سوی بندگان او مبعوث شده‌اند یا پیغامی آورده‌اند (طباطبائی، بی‌تا، ص ۴).
A25	معجزه بر وجود خداوند دلالت دارد.	دلالیت بر وجود خداوند	بحث عقلی	
A26	همه از آوردن معجزه‌ای مانند معجزات انبیاء عاجزند.	دلالیت بر وجود خداوند	بحث عقلی	

جدول ۲: نمونه‌ای از جداول تحلیل محتوای کتاب تحلیل محتوای مضمونی

۴. معرفی کتاب مورد پژوهش

دو اثر «اعجاز از نظر عقل و قرآن» و «اعجاز قرآن» هر دو به علامه طباطبائی منسوب‌اند؛ اما باتوجه به تفاوت‌های محتوایی و شکلی آنها، معرفی و تمایز این دو اثر ضروری است. کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» تألیف علامه طباطبائی در ۳۳ صفحه و قطع رقعی، به زبان فارسی توسط چاپخانه صدر و انتشارات فاخته قم منتشر شده است. هرچند تاریخ انتشار در نسخه چاپی ذکر نشده، اما باتوجه به زمان تأسیس مرکز بررسی‌های اسلامی در سال ۱۳۵۲ شمسی و انتشار کتاب «اعجاز قرآن» در سال ۱۳۶۲ شمسی، می‌توان تاریخ انتشار این کتاب را در دهه ۱۳۵۰ شمسی دانست. این اثر در نسخه دوم نرم‌افزار مجموعه آثار علامه طباطبائی که از سوی مرکز تحقیقات رایانه‌ای علوم اسلامی عرضه شده، به‌صورت غیرمستقل موجود است. یعنی در جلد نخست، مجموعه رسائل علامه طباطبائی با عنوان «رساله‌ای درباره اعجاز و معجزه» در صفحات ۲۴۵ تا ۲۶۶ درج شده است. نسخه موجود در نرم‌افزار یادشده با چاپ اولیه، مطابقت قابل‌توجهی دارد. تاکنون چاپ جدید و مستقلی از این اثر منتشر نشده و تنها همان نسخه‌های اولیه در دسترس است.

کتاب «اعجاز قرآن» در سال ۱۳۶۲ شمسی در ۱۵۳ صفحه و قطع وزیری، از سوی نشر فرهنگی رجا و با پشتیبانی بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی انتشار یافته است. در صفحه عنوان و شناسنامه کتاب، نام «استاد علامه سید محمدحسین طباطبائی» به‌عنوان مؤلف درج شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این اثر درواقع تدوینی از نخستین مجموعه آثار و رسائل علامه طباطبائی است که با همکاری حوزه علمیه قم، به ویراستاری علیرضا میرزا محمد تنظیم شده است. محتوای آن عمدتاً برگرفته از دیدگاه‌های علامه طباطبائی در «المیزان فی تفسیر القرآن» درباره مباحث اعجاز است و نگارش مستقیم علامه محسوب نمی‌شود. باین‌حال، نحوه تنظیم اطلاعات در کتاب، چنین می‌نماید که اثر به‌صورت مستقیم به قلم ایشان نوشته شده است. در جست‌وجوهای اینترنتی نیز معمولاً این کتاب به‌عنوان نخستین منبع مرتبط با دیدگاه علامه درباره اعجاز، نمایان می‌شود. در قسمت پایانی کتاب، ادعا شده است که کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن»، عیناً منتقل شده است (طباطبائی، ۱۳۶۲ ش، ص ۱۱۵). اما برخلاف ادعای نویسنده، تنها بخشی از آن (تا صفحه ۲۰) آورده شده است. به‌سبب قابل دسترس بودن نسخه دیجیتال «اعجاز قرآن»، اغلب پژوهشگران به‌جای مراجعه به منبع اصلی، به این منبع ثانویه ارجاع می‌دهند. از آنجاکه تمام مطالب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» در آن درج نشده، سبب می‌شود از دقت علمی پژوهش‌ها کاسته شود. بنابراین تمرکز پژوهش حاضر بر کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» است که توسط خود علامه طباطبائی تألیف شده است.

۵. تحلیل محتوای کتاب

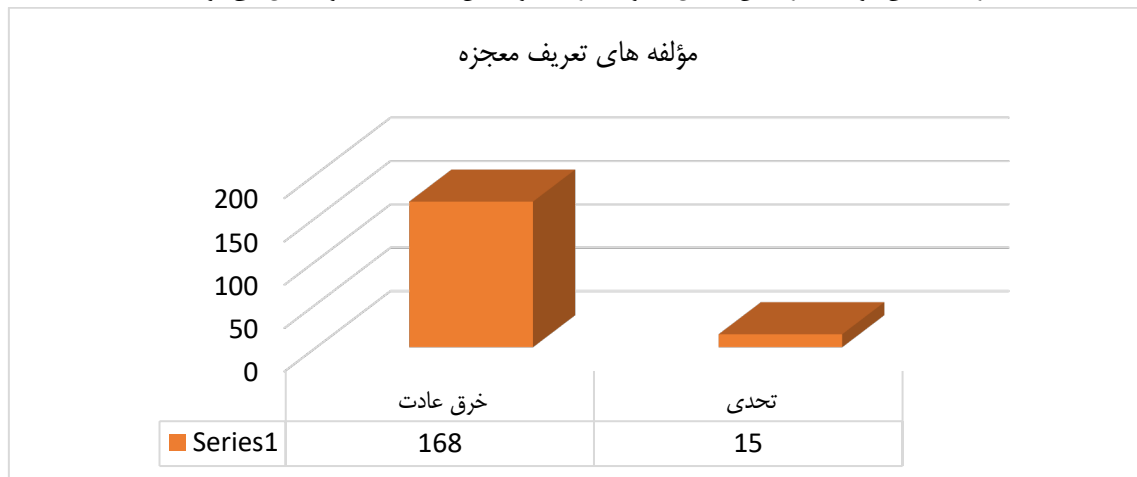
براساس داده‌های حاصل از روش تحلیل محتوا، مشخص شد که علامه طباطبائی دو مقوله اصلی، یعنی «تعریف معجزه» و «دلالیت معجزه» را مطرح کرده است (نمودار ۱). در این مقاله تنها به مقوله «تعریف معجزه» پرداخته می‌شود و مقوله «دلالیت معجزه» در پژوهشی مستقل بررسی خواهد شد.

نمودار ۱: تعریف معجزه و دلالت معجزه

بررسی آثار مکتوب علامه طباطبائی نشان می‌دهد که وی با وجود طرح مباحث گسترده درباره معجزه در «المیزان فی تفسیر القرآن»، تعریف مستقلی از آن ارائه نکرده است. تنها موردی که ایشان تعریفی صریح از معجزه بیان می‌کند، در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» است که می‌نویسد: «معجزه یا آیه معجزه (به‌حسب اصل تسمیه) چنان‌که از لفظش پیداست امر خارق‌العاده‌ای است که برای اثبات حق و مقارن با تحدی تحقق پیدا می‌کند» (طباطبائی، بی‌تا، ص ۴). در این تعریف، دو مؤلفه اصلی خرق عادت و تحدی به‌منزله ارکان مفهوم معجزه مطرح شده‌اند.

مطابق با یافته‌های حاصل از روش تحلیل محتوا که نمونه‌ای از آن در جدول ۲ نشان داده شد، مفاهیم محوری پژوهش شامل تحدی، خرق عادت، اثبات صدق دعوی مدعی نبوت و دلالت بر وجود خداوند، از متن کتاب استخراج شد. نمودار شماره ۲ توزیع فراوانی مؤلفه‌های تحدی و خرق عادت را بازنمایی می‌کند. داده‌های آماری مندرج در نمودار مذکور، نشان می‌دهد که تمرکز اصلی علامه طباطبائی در این اثر، به‌شکل معناداری بر تبیین خرق عادت معطوف بوده و بسامد پرداختن به مؤلفه تحدی، در مرتبه بعدی قرار دارد. این توزیع فراوانی گویای آن است که دغدغه اصلی علامه در این کتاب، بیش از آنکه ناظر به سازوکار دفاعی معجزه (تحدی) باشد، بر اثبات امکان وقوعی و علی آن متمرکز است. در ادامه، هریک از این مؤلفه‌ها براساس تحلیل محتوای اثر، در دو بخش جداگانه ارائه و تحلیل می‌شوند.

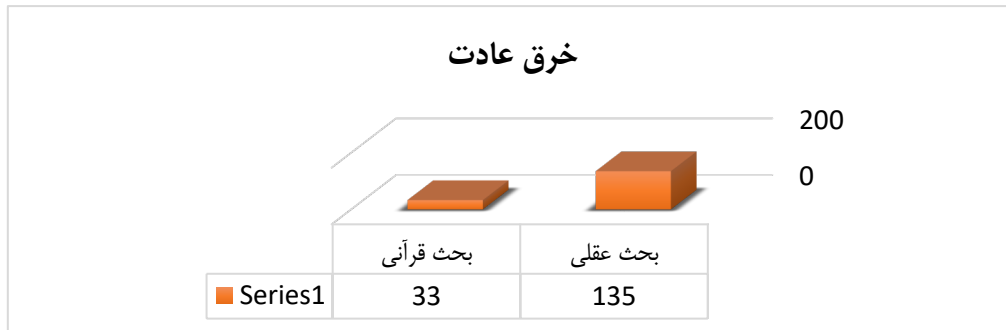

نمودار ۲: توزیع فراوانی مؤلفه‌های تعریف معجزه

۵-۱. مؤلفه خرق عادت

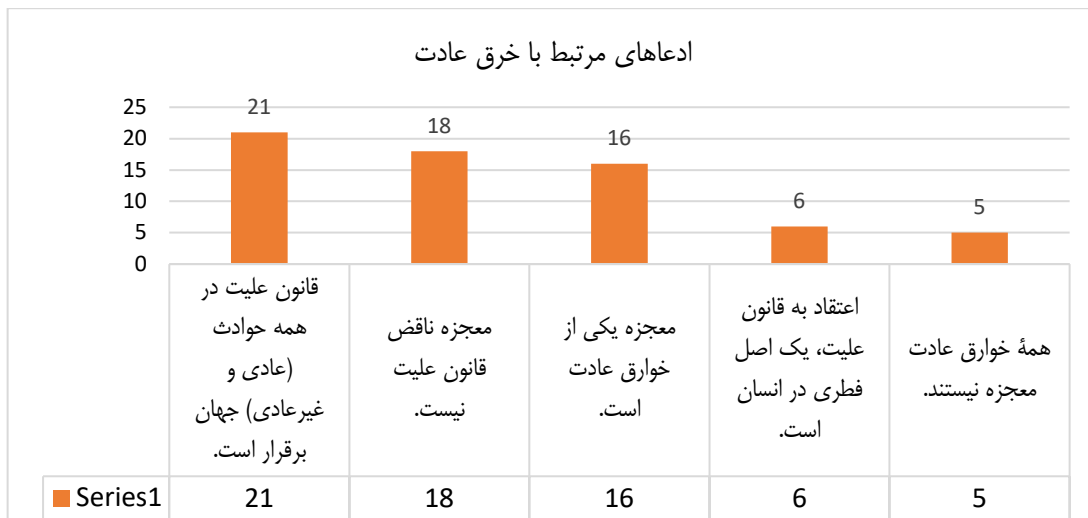
براساس داده‌های نمودار ۲، پرتکرارترین مبحث در این کتاب موضوع خرق عادت است. علامه طباطبائی در ابتدا، پرسش‌هایی درباره امکان عقلی و شرعی خرق عادت، استثناءپذیری قانون علیت و نسبت آن با مفهوم معجزه، مطرح می‌کند (طباطبائی، بی‌تا، صص ۶ و ۸)، سپس این مسئله را از منظر عقل تبیین کرده و در ادامه با استناد به آیات قرآن، استدلال‌های خود را تقویت می‌نماید. مطابق نمودار ۳، بخش عمده

تحلیل‌ها به استدلال‌های عقلی اختصاص یافته است. امکان درج تمام جداول تحلیل محتوا در این پژوهش ممکن نیست و تنها نمونه‌ای از آن در جدول ۲ نشان داده شده است.

نمودار ۳: توزیع فراوانی مباحث خرق عادت

در راستای پاسخ‌گویی به پرسش‌های مطرح‌شده در کتاب، علامه طباطبائی درباره مؤلفه خرق عادت، ادعاهایی بیان کرده است که موارد پرتکرار آن در نمودار ۴ ترسیم شده است. در این بخش، ابتدا این ادعاها تبیین و سپس مورد تحلیل قرار می‌گیرند. ارجاعات درون‌متنی، نشان‌دهنده صفحاتی است که این مفاهیم به‌صورت صریح یا ضمنی در آن‌ها درج شده‌اند. شایان ذکر است که تفاوت میان «فراوانی تکرار» و «تعداد صفحات ارجاعی»، گویای تأکید چندباره بر یک ادعا در برخی صفحات واحد است. برای نمونه، ادعای «قانون علیت در همه حوادث (عادی و غیرعادی) جهان برقرار است» با ۲۱ مورد تکرار در ۱۶ صفحه ثبت شده که حاکی از تمرکز مؤلف بر این اصل در مواضع مختلف متن است.

نمودار ۴: توزیع فراوانی ادعاهای مرتبط با خرق عادت

۵-۱-۱. برقراری قانون علیت در همه حوادث (عادی و غیرعادی) جهان

علامه طباطبائی در این کتاب، قانون علیت را اصلی تخلف‌ناپذیر در نظام هستی می‌داند که بر تمام پدیده‌ها، اعم از امور عادی و خارق‌العاده، حاکم است. وی تأکید می‌کند که هیچ رویدادی بدون علت تحقق نمی‌یابد و تفاوت میان امور خارق‌العاده و عادی در نوع علل آن‌هاست، نه در اصل علیت. برای تأیید این دیدگاه، به آیات قرآن استناد می‌کند؛ از جمله: «قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» (الطلاق: ۳) و «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ» (الحجر: ۲۱). به اعتقاد وی، این آیات بیانگر آن‌اند که هر پدیده دارای حد، اندازه و علت خاص خود است و مفهوم «قدر» در قرآن، نظم درونی و سنجیده‌ای است که حتی خوارق عادت نیز در چارچوب آن قابل تحلیل‌اند، هرچند عللشان مادی نباشند (علامه طباطبائی، بی‌تا، صص ۳ و ۶-۱۰ و ۱۴-۱۸ و ۲۱ و ۲۹-۳۳).

۵-۱-۲. ناقض نبودن معجزه با قانون علیت

یکی از دیدگاه‌های علامه طباطبائی، ردّ پندار نقض قانون علیت توسط معجزه است. وی میان «علل عادی و محسوس» و «علت مطلق»

تمایز قائل شده و تأکید می‌کند که معجزه نیز معلول علتی است، اما آن علت از سنخ علل مادی نیست. به‌باور ایشان، معجزه خرق عادت است که در آن اراده الهی به‌عنوان علتی قوی‌تر و غیرمغلوب، فعال است. این اراده منشأ تحقق اموری فراتر از توان بشر است، بی‌آنکه قانون علیت نقض شود. علامه این تبیین را با آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس: ۸۲) مستند می‌سازد. یعنی اراده الهی، علت حقیقی در تحقق امور خارق‌العاده است. بنابراین، معجزه نه نقض علیت، بلکه تحقق آن در سطحی متعالی‌تر و فراتر از تجربه عادی انسان است (طباطبائی، بی‌تا، ۳ و ۸-۶ و ۱۰ و ۱۴-۱۸ و ۲۱ و ۲۹-۳۳).

۵-۱-۳. خوارق عادت بودن معجزه

علامه طباطبائی در این کتاب، معجزه را نوعی از خوارق عادت می‌داند که از سایر امور خارق‌العاده به‌سبب ویژگی‌های خاص خود متمایز است. وی خرق عادت را وقوع امری برخلاف جریان طبیعی و تجربه متعارف انسان تعریف می‌کند و معجزه را نیز از همین سنخ می‌داند، با این تفاوت که معجزه دارای دو ویژگی تحدی و ارتباط مستقیم با اراده الهی است. از نظر او، تفاوت اساسی معجزه با دیگر خوارق عادت در شکست‌ناپذیری آن نهفته است. علامه تأکید می‌کند که معجزه باید به گونه‌ای باشد که عقل انسان ناتوانی بشر در انجام آن را دریابد و به صدق ادعای پیامبر ایمان آورد؛ مانند آیه «فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ» (البقرة: ۲۳) که معجزه را به‌عنوان خرق عادت متفاوت معرفی می‌کند (طباطبائی، بی‌تا، صص ۷-۳ و ۱۱ و ۱۵ و ۱۸ و ۲۲-۲۴ و ۳۰-۳۳).

۵-۱-۴. فطری بودن اعتقاد به قانون علیت

علامه طباطبائی در کتاب، قانون علیت را تنها یک اصل فلسفی نمی‌داند؛ بلکه آن را حقیقتی فطری و درونی در ذات انسان تلقی می‌کند. به‌باور وی، انسان به‌صورت فطری در برابر هر پدیده‌ای در جست‌وجوی علت آن است و این گرایش، نه محصول آموزش، بلکه برخاسته از سرشت عقلانی است. حتی حیوانات نیز در رفتارهای خود نوعی ادراک علی نشان می‌دهند و این فطرت به‌گونه‌ای است که انسان، وقوع هیچ حادثه‌ای را بدون علت نمی‌پذیرد. ایشان آیه «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ» (فصلت: ۵۳) را مؤید همین درک فطری دانسته و تأکید می‌کند که پذیرش معجزه باید در چارچوب اصل علیت تبیین شود (طباطبائی، بی‌تا، صص ۸-۱۰).

۵-۱-۵. همه خوارق عادت معجزه نیستند

علامه طباطبائی در کتاب بیان می‌کند که پدیده‌هایی چون کرامت، استجابت دعا، سحر و امور روحانی، هرچند خارق‌العاده‌اند، در زمره معجزه قرار نمی‌گیرند؛ زیرا تفاوت آن‌ها در منشأ، هدف و میزان تأثیرگذاری است. معجزه با هدف اثبات صدق دعوی نبوت و در پاسخ به تحدی صورت می‌گیرد؛ حال آنکه دیگر خوارق ممکن است ناشی از تقرب به خدا یا فریب حواس باشند. وی تأکید دارد که معجزه باید غیرقابل معارضه، هدفمند، و مستند به اراده الهی باشد. سپس بیان می‌کند آیه «وَلْيُنْزِلْ عَلَيْنَا لِقَاءُ رَبِّنَا مِنَ الْأَفَاقِ» (البقرة: ۱۴۵)، نشان می‌دهد که آیات الهی، با هدف هدایت و اثبات حق، تحقق یافته‌اند (طباطبائی، بی‌تا، صص ۴-۵ و ۳۳).

۵-۱-۶. تحلیل انتقادی ادعاهای علامه طباطبائی درباره خرق عادت

یکی از مهم‌ترین محورهای اختلاف درباره مفهوم خرق عادت تشخیص ماهیت خارق‌العاده پدیده‌هاست. گروهی بر این باورند که داوری درباره چنین امری، مستلزم احاطه کامل بر قوانین و سازوکارهای طبیعی است؛ درحالی‌که دانش بشری نسبت به جهان طبیعت، محدود، تجربی و غیر یقینی است. به‌بیان دیگر، انسان نه از تمام قوانین و اسرار طبیعت آگاه است و نه معرفت علمی او از قطعیت برخوردار است. براین اساس، مواجهه با پدیده‌هایی که فراتر از شناخت کنونی انسان به‌نظر می‌رسند، لزوماً نشانه ماهیتی فراطبیعی نیست؛ بلکه می‌تواند ناشی از ناآگاهی انسان نسبت به ظرفیت‌ها و توانایی‌های ناشناخته خویش باشد و در آینده تبیین‌پذیر گردد (احمدی، ۱۳۷۸ش، صص ۳۳۶-۳۳۹). از این‌رو، تمایز میان پدیده‌های طبیعی ناشناخته و رخدادهای معجزه‌آسا، از دشوارترین مسائل در مباحث اعجاز محسوب می‌شود.

این اختلاف دیدگاه‌ها بر دو پیش‌فرض استوار است: نخست آنکه رابطه علیت، رابطه‌ای ضروری تلقی می‌شود و هیچ پدیده‌ای بدون علت تحقق نمی‌یابد؛ دوم آنکه فاعل در نظام طبیعی منحصر در علل مادی و طبیعی است و هیچ عامل غیرمادی در تحقق پدیده‌ها نقش ندارد. بر مبنای این دو پیش‌فرض، دو ادعا درباره امکان تحقق معجزه مطرح است: نخست، اینکه معجزه به‌عنوان خرق عادت، مستلزم نقض ضرورت‌های عقلی و انکار اصل علیت است؛ دوم، اینکه معجزه با قوانین ضروری طبیعت در تعارض است و تحقق آن موجب اختلال در پیوند علی حاکم بر جهان می‌شود. در نتیجه، براساس این استدلال، وقوع معجزه از منظر فلسفه طبیعی ناممکن تلقی می‌شود (قدردان قراملکی، ۱۳۸۱ش، صص ۱۷۳-۱۷۶).

علامه طباطبائی در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن»، کوشیده است اصل علیت را به‌عنوان قانون کلی هستی حفظ کند و هم‌زمان، خرق عادت و معجزه را در چارچوب علیت مطلق الهی تبیین نماید. وی با پذیرش پیش‌فرض نخست و رد پیش‌فرض دوم، میان علل مادی و

علل غیبی تمایز قائل می‌شود و مدل فکری‌ای ارائه می‌دهد که در آن، معجزه نقض علیت نیست؛ بلکه تحقق آن در سطحی متعالی‌تر است. ازمنظر وی، فاعلیت حقیقی منحصر به خداوند است و علل مادی صرفاً مجاری تحقق اراده الهی‌اند. تأکید علامه بر فطری بودن ایمان به قانون علیت و پیوند آن با باور دینی، استدلال او را در تبیین رابطه انسان با امر الهی تقویت کرده است. درواقع، او در تحلیل خرق عادت تنها به عقل بشری اکتفا نمی‌کند، بلکه اراده الهی را به‌عنوان علت فائده در نظر می‌گیرد. درحالی‌که سایر اندیشمندان کوشیده‌اند امکان خرق عادت را تنها با استدلال عقلانی اثبات کنند.

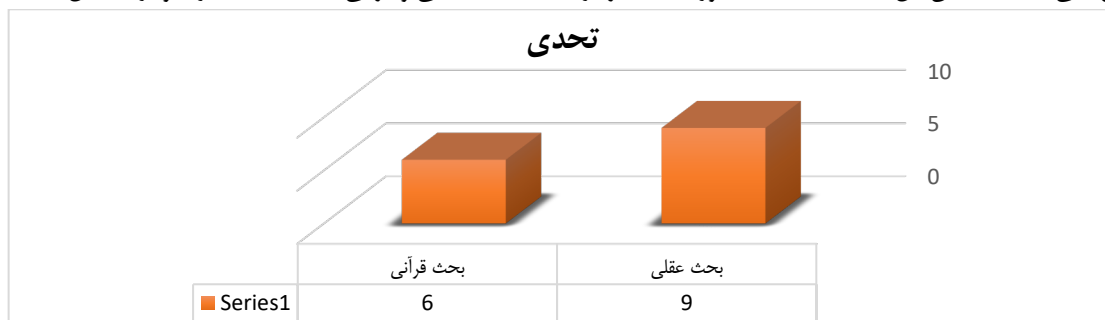
باین‌حال، دیدگاه علامه طباطبائی خالی از ابهام نیست. نخست، اراده الهی در نظریه او به‌عنوان علت مطلق معرفی می‌شود؛ اما چگونگی تمایز آن از علل مادی به‌صورت دقیق تبیین نشده است. این امر پذیرش تجربی و عینی چنین علیتی را دشوار می‌سازد. دوم، روش استدلال ایشان مبتنی بر رویکرد درون‌دینی است و به معیارهای فلسفه علم و آزمون‌پذیری تجربی توجه کمتری دارد؛ درحالی‌که در فلسفه علم، اصل علیت امری ابطال‌پذیر و تابع قوانین طبیعی تلقی می‌شود (Salmon, 1998, p. 45; Popper, 1959, p. 37). بنابراین، پذیرش خرق عادت به‌عنوان رخدادی غیرقابل تبیین در چارچوب قوانین طبیعی، با اصل علیت تجربی ناسازگار نیست و به‌راحتی می‌توان خرق عادت را پذیرفت. سوم، هرچند علامه در تبیین ماهیت و غایت معجزه تمایز آن را از سایر خوارق عادات روشن می‌سازد؛ اما معیارهای تجربی و عملی برای تشخیص مصادیق و داوری درباره کیفیت آن همچنان مبهم باقی‌مانده است.

اشکال دیگری که درباره به‌کارگیری خرق عادت در تعریف معجزه مطرح شده، این است که برخی اندیشمندان این عبارت را کنار نهاده و به‌جای آن از خلاف عادت یا نقض عادت استفاده کرده‌اند. به‌نظر می‌رسد ریشه این اختلاف به تبیین مفهوم عادت بازمی‌گردد. در لغت، عادت از ماده «عود» و به‌معنای بازگشت و برگشتن است و به‌معنای تکرار ارادی عملی است که برای فاعل آسان می‌شود و هم در رفتارهای انسانی و هم در قوانین طبیعی کاربرد دارد (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۱۸؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۹۴؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۱۳۹). ازاین‌رو، در بحث اعجاز باید روشن کرد که مراد، عادت بشری است یا عادت طبیعی. شواهد قرآنی نشان می‌دهد معجزات پیامبران خرق قوانین طبیعی بوده است. مانند خروج شتر از دل کوه به دست صالح(ع)، تبدیل عصای موسی(ع) به مار و احیای مردگان به دعای عیسی(ع). این افعال نه تنها از توان بشر بیرون است؛ بلکه ساختار طبیعت را می‌شکنند. باتوجه به تفاوت دو مفهوم عادت و طبیعت، به‌نظر می‌رسد کاربرد «خارق طبیعت» دقیق‌تر است؛ مطلبی که علامه طباطبائی به تفکیک آن در کتاب نپرداخته و همچنان جای بحث و بررسی دارد.

در مجموع، مباحث علامه طباطبائی درباره خرق عادت در این کتاب، منظومه‌ای منسجم و عقلانی ارائه می‌دهد و بیان می‌کند، اصل علیت ضرورتی عقلی است و معجزه، به‌مثابه تصرف اراده نفسانی پیامبر به اذن الهی تبیین می‌شود که براساس حکمت پروردگار برای بیدارسازی شناختی انسان جریان می‌یابد (طباطبائی، بی‌تا، صص ۳ و ۳۲). ازاین‌رو، نقد این گزاره‌های فراتجربی با ابزار محدود فیزیکی، دچار خطای مقوله‌ای است؛ زیرا علم تجربی تنها توان رصد روابط پدیداری را دارد. بنابراین، راهکار ارتقای نظرات ایشان، تفکیک میان امکان هستی‌شناختی و تشخیص معرفت‌شناختی آن است؛ به‌گونه‌ای که ضمن دفاع از انسجام منطقی الگوی علامه در نفی انحصار علل مادی، بتوان با بهره‌گیری از برخی رویکردهای علمی، ملاک‌هایی برای تفکیک مصادیق خرق عادت از پدیده‌های ناشناخته فیزیکی ارائه داد تا تبیینی روش‌مندتر از امکان وقوع معجزه حاصل گردد (برای تفصیل بحث، نک: احمدی، ۱۳۷۸ش، صص ۳۳۶-۳۳۹).

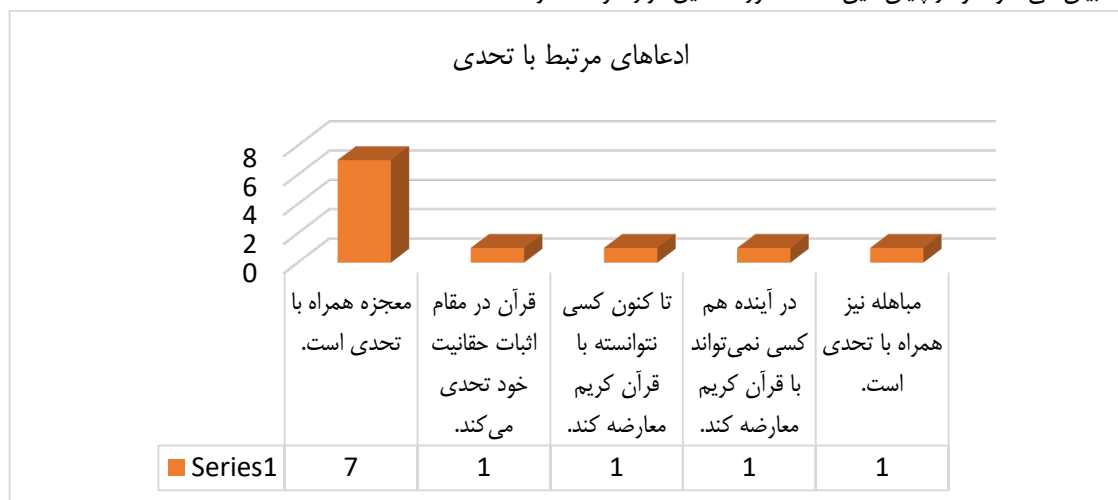
۵-۲. مؤلفه تحدی

براساس داده‌های ارائه‌شده در نمودار ۲ و با توجه به جدول ۲ مشخص است که علامه طباطبائی در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» به‌صورت تفصیلی به موضوع تحدی نپرداخته است. در این اثر، بسیاری از پرسش‌های مرتبط با چیستی، کارکرد و حدود تحدی، فاقد پاسخ‌های روشن باقی مانده‌اند. باین‌حال، مباحث تحدی به‌صورت مختصر در قالب مباحث عقلی و قرآنی آمده است که در نمودار ۵ قابل مشاهده است.

نمودار ۵: توزیع فراوانی مباحث تحدی

در ادامه برخی از مهم‌ترین مواضع و ادعاهای علامه طباطبائی در خصوص تحدی، مندرج در نمودار ۶ که برگرفته از جداول تحلیل محتوا هستند، بیان می‌شوند و در پایان، این ادعاها مورد تحلیل قرار خواهند گرفت.

نمودار ۶: توزیع فراوانی ادعاهای مرتبط با تحدی

۵-۲-۱. همراهی معجزه با تحدی

از دیدگاه علامه طباطبائی، معجزه پدیده‌ای خارق‌العاده و بیرون از نظام عادی اسباب و معلولات است که تنها در صورتی کارکرد برهانی می‌یابد که با دعوت صریح به مقابله (تحدی) همراه باشد. وی میان معجزه و خوارق عاداتی چون کرامت یا سحر تمایز قائل شده و معتقد است معجزه از حیث اثباتی، متکی بر سبب غیرمغلوب و اراده پیامبر نیز متصل به مشیت الهی است. این معنا نه نفی‌کننده اصل علیت، بلکه مؤید دخالت سبب فوق‌طبیعی در جایی است که اسباب مادی ناتوان می‌گردند. از این رو، تحدی در نظر او ابزار تمییز مدعیان صادق از کاذب و تبدیل‌کننده رخداد خارق‌العاده به برهان عقلی است، چنان که قرآن کریم نیز در مقام اثبات حقانیت خود می‌فرماید: «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ» (البقرة: ۲۳) (طباطبائی، بی‌تا، صص ۴-۵ و ۱۸-۲۱ و ۳۳).

۵-۲-۲. تحدی قرآن در مقام اثبات حقانیت خود

علامه طباطبائی قرآن را معجزه‌ای زنده و فراتاریخی می‌داند که با تکرار دعوت به تحدی در آیات مختلف، نظامی درونی برای اقناع عقلانی فراهم کرده است. از نظر وی، تحدی قرآن تنها ادعایی لفظی نیست؛ بلکه سازوکار سنجش محتوایی و دعوتی به تدبر و مقایسه است تا حقیقت صدق نبوت آشکار شود. او راه اثبات معجزه را در دو مسیر وقوع و امکان می‌داند و معتقد است قرآن با نقل نمونه‌های گوناگون از خوارق عادات انبیاء، هر دو روش را به کار گرفته است. او این ویژگی تحدی را از خصائص متمایز قرآن می‌داند که مخاطب را در به‌کارگیری عقل در مواجهه با متن فرا می‌خواند. آیاتی نظیر «فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتِطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (یونس: ۳۸) را مؤید نظر خود می‌داند (علامه طباطبائی، بی‌تا، ص ۴).

۵-۲-۳. تداوم ناتوانی بشر در معارضه با قرآن کریم

علامه طباطبائی استمرار ناتوانی بشر از آوردن متنی همانند قرآن را دلیل تاریخی بر اعجاز آن می‌شمارد. او تصریح می‌کند قرآن از آغاز نزول تا امروز با دعوت آشکار به معارضه ایستاده است، اما هیچ‌کس نتوانسته همانند آن بیاورد. این دوام در عجز، نشانه اتصال آن به سبب غیرمغلوب و اثبات جاودانگی حجیت آن است. وی این استمرار را نه حاصل عوامل زبانی یا ادبی، بلکه نتیجه پیوند آن با قدرت الهی می‌داند و آیه «قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُوا بِمِثْلِهِ...» (الإسراء: ۸۸) را مثال می‌زند. از نظر وی، اعجاز قرآن محدود به عصر نزول نیست و تا قیامت استمرار دارد؛ زیرا این کتاب مبتنی بر سبب غیرمغلوب الهی است و دعوتش به تحدی در اعصار مختلف مخاطبان را فرا می‌خواند و این دعوت به دلیل اتکای معجزه بر سبب غیرمغلوب برای اهل غیر آن همواره محال خواهد ماند. استمرار عجز انسان از معارضه با قرآن، نشانه‌ای بر خاتمیت نبوت و ثبات حجیت متن است، چنان که خداوند در آیه ۸۸ اسراء می‌فرماید: «...لَا يَأْتُوا بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا» (طباطبائی، بی‌تا، ص ۱۹).

۵-۲-۴. همراهی مباحله با تحدی

مباحله در نظر علامه طباطبائی نمونه تاریخی تحقق تحدی الهی است که در آن پیامبر اسلام(ص) برای اثبات حقانیت دعوت خویش، مخالفان را به رویارویی در حضور خدا فراخواند. این رخداد، از دید او تجلی اراده الهی در صحنه اجتماعی و دلیلی بر پیوند ایمان و حقیقت است. مباحله الگویی برای دفاع الهی از حق و نمود آشکار معجزه در عرصه تاریخی است. چنان که خداوند می‌فرماید: «فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ» (آل عمران: ۶۱). از نظر ایشان، مباحله، ظرفیت اعجاز گونه‌ای دارد که مؤمنان می‌توانند در مواجهه با اختلافات عقیدتی از آن بهره گیرند و آن را به‌عنوان حجتی الهی در دفاع از حق به‌کار بندند (طباطبائی، بی‌تا، ص ۲۰).

۵-۲-۵. تحلیل انتقادی دیدگاه علامه طباطبائی درباره تحدی

دیدگاه علامه طباطبائی در ایجاد پیوند ضروری میان معجزه و تحدی به دلایل زیر قابل تأمل است:

نخست اینکه محدود ساختن تعریف معجزه به موارد مقرون با تحدی، موجب می‌شود بسیاری از خوارق عادات منسوب به پیامبران که فاقد دعوت صریح به مقابله‌اند، از تعریف معجزه خارج شوند؛ برای نمونه، شفای بیماران و احیای مردگان توسط حضرت عیسی(ع) (آل عمران: ۴۹؛ مائده: ۱۱۰)، ید بیضاء (اعراف: ۱۰۸) و شکافتن دریا (طه: ۷۷) به دست حضرت موسی(ع)، سرد شدن آتش بر ابراهیم(ع) (انبیاء: ۶۹) و علم تعبیر خواب یوسف(ع) (یوسف: ۱۰۱)، گرچه همگی در مقام اثبات صدق نبوت و به عنوان آیه الهی نازل شده‌اند، اما فاقد مولفه تحدی و دعوت صریح به مقابله هستند. موارد ذکر شده نشان می‌دهد تحدی ویژگی عام معجزات قرآنی نیست و تلقی یادشده، خوارق عادات را به رویکردی محدود فرو می‌کاهد.

دوم اینکه، اثبات عجز معارضان در فرآیند تحدی، مستلزم وجود معیاری عینی و مورد وفاق است. گرچه قرآن کریم با لسان قوم (ابراهیم: ۴) سخن گفته و همین امر امکان مقایسه فنی میان کلام الهی و بشر را فراهم می‌سازد، اما چالش اصلی در مرجع نهایی داوری نهفته است. در دانش علوم قرآنی، وجوه متعددی برای اعجاز ذکر شده که خود نشان‌دهنده تکرر آراء در تعیین ماهیت مورد تحدی است (جمعی از محققان، ۱۳۹۴ش، صص ۳۲۶-۳۳۳). این تشتت نظری، فرآیند داوری بی‌طرفانه را با دشواری مواجه می‌کند؛ زیرا مشروعیت حکم هر داور، پیش‌فرض گرفتن یکی از این وجوه است. ازسوی دیگر، هرچند زبان‌شناسان با ابزارهای نوین، مانند هوش مصنوعی، می‌توانند به تحلیل ساختاری بپردازند؛ اما غلبه رویکردهای کلامی در طول تاریخ، قضاوت‌ها را عمدتاً با پیش‌فرض‌های ایمانی درآمیخته است. بنابراین، ابهام در وجه واحد مورد تحدی و نبود اجماع بر سر سنجه‌های شکست معارضه، نشان می‌دهد که تحدی برخلاف ظاهر عمومی‌اش، در مقام اثبات، با پیچیدگی‌های روش‌شناختی عمیقی روبروست که علامه طباطبائی در تبیین پیوند ضروری معجزه و تحدی باید به آن پاسخ می‌داد.

سوم اینکه ازمنظر فلسفه علم، ادعای ناکامی همیشگی بشر در معارضه با قرآن، گزاره‌ای ابطال‌ناپذیر است که امکان ارزیابی آن وجود ندارد؛ زیرا ازیک‌سو، نمی‌توان فقدان نمونه شناخته‌شده آن را برهانی بر ناممکن بودن تولید متن هم‌سنگ تلقی نمود؛ بلکه بیشتر واجد بُعد ایمانی است نه استدلالی. ازمنظر معرفت‌شناختی نیز برای اقناع مخاطبان منتقد کافی نیست؛ زیرا نهایتاً به استقرار ناقص در همه زمان‌ها و مکان‌ها منجر می‌شود. ازسوی دیگر، مباحله که به‌عنوان استمرار تحدی معرفی شده، فاقد معیارهای عینی، تکرارپذیر و قابل سنجشی است که در تعیین نتیجه موفقیت یا شکست کاربرد داشته باشد و داوری درباره آن عمدتاً تفسیری و پسینی باقی می‌ماند. ازاین‌رو، ارزش معرفتی آن محدود است و تأکید بر آن می‌تواند در برخی زمینه‌ها به تشدید تنش‌های فرقه‌ای بینجامد.

چهارم اینکه با پیشرفت هوش مصنوعی و توانایی آن در تولید متونی با شباهت لفظی به آیات قرآن، مسئله تحدی وارد مرحله‌ای نوین شده است. هم‌اکنون پاسخ هوش مصنوعی به تحدی این است که هرچند این فناوری قادر به ایجاد شباهت‌های صوری است، اما فقدان منشأ و حیانی، ابعاد اعجازی و غایت الهی موجب می‌شود این متون نتوانند مصداق تحدی واقعی قرار گیرند؛ چراکه اعجاز قرآن فراتر از فصاحت، ناظر به ابعاد وجودشناختی و هدایتی است. باتوجه‌به این پاسخ، تعیین معیارهای معرفتی و زبانی برای داوری ضروری است و پرسش درباره صلاحیت مرجع داور و ملاک‌های احراز همانندی با قرآن که یک طرف آن خداوند است، همچنان بی‌پاسخ مانده است.

به‌عنوان تکمله بحث و با واکاوی مباحث اعجاز و تحدی در «المیزان فی تفسیر القرآن»، ذیل آیه ۲۳ سوره بقره، رویکردی پیش‌فرض‌محور در اندیشه علامه طباطبائی مشخص می‌شود. ایشان ارتباط تحدی و اعجاز را اصلی مسلم و قطعی می‌انگارد و با تصریح بر اینکه در تحدی آیات قرآنی هیچ جای تردیدی وجود ندارد، مجال طرح دیدگاه‌های منتقدان را می‌بندد. وی در تبیین اقسام عام و خاص تحدی و همچنین وجوه مختلف اعجاز، به‌جای اقامه براهین اثباتی مستقل، درک این حقایق را بدیهی دانسته و تأکید می‌کند که هیچ انسان خردمند و صاحب‌اندیشه‌ای در آن تردید روا نمی‌دارد. همچنین در دفاع از ماهیت فراانسانی معانی قرآن، عدم پذیرش این مدعا را معادل ناتوانی شخص در تعقل و خردورزی قلمداد می‌کند (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، صص ۵۹-۶۲). ازمنظر منطق و روش‌شناسی انتقادی، این شیوه استدلال با چالشی جدی مواجه است؛ زیرا مؤلف به‌جای ارائه ادله متقن و اقناع عقلانی مخاطب، دچار نوعی خطای استدلالی شده است. در این رویکرد،

عدم پذیرش نظریه، مستقیماً به بی‌کفایتی فکری مخاطب نسبت داده می‌شود که این امر، ارزش اثباتی مباحث را در محافل علمی کاهش می‌دهد.

به‌عنوان پاسخی تحلیلی به نقدهای مطرح‌شده، توجه به سیاق آیات تحدی نشان می‌دهد که غایت اصلی این آیات، دفاع از اصالت وحیانی قرآن در برابر اتهاماتی نظیر سحر و افتراء (یونس: ۳۸؛ هود: ۱۳؛ مدثر: ۲۴) یا بشری بودن (مدثر: ۲۵) است. از این‌رو، کارکرد اصلی این آیات نه برگزاری نوعی رقابت لفظی، بلکه پاسخ‌گویی به همان تهمت‌هاست؛ چنان‌که در آیات دیگر نیز به همین شیوه از منشأ الهی قرآن دفاع شده است (رک: موسوی، ۱۳۹۴، صص ۱۰۹-۱۱۹). بر این اساس، تحلیل محتوایی آیات آشکار می‌سازد که مسئله اصلی در مواجهه با منکران، صرفاً تقابل در سطح توانمندی‌های زبانی نیست؛ بلکه ریشه در عدم احاطه معرفت‌شناختی آنان نسبت به منشأ الهی قرآن دارد. به بیان دیگر، تحدی در اینجا بازتاب‌دهنده یک شکاف وجودی، میان علم نامتناهی خالق و ظرفیت محدود مخلوق است. چنان‌که تصریح آیه «فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّما أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ...» (هود: ۱۴)، مبین آن است که معارضان فاقد صلاحیت و احاطه علمی لازم برای هم‌آوردی با این متن مقدس‌اند. افزون بر این، آیه «...بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ...» (یونس: ۳۹) تأیید می‌کند که انکار آنان مستقیماً ناشی از فقدان درک و احاطه به حقیقت هستی‌شناختی قرآن است. بنابراین، تحدی در منطق قرآن، نه یک هم‌آوردی متعارف، بلکه دعوت به تأمل در منشأ متعالی متن است. از منظر کلامی، تقابل میان خالق و مخلوق به دلیل «عدم سنخیت» ذاتی میان توانمندی محدود بشری و علم مطلق الهی، امری ناممکن است؛ لذا تحدی در حقیقت، اثبات عجز تکوینی و معرفتی انسان در برابر قدرت آفرینش‌گر خداوند است. از سوی دیگر، شواهد تاریخی گواه آن است که قالب تحدی در سنت ادبی پیش از اسلام نیز به‌عنوان یک الگوی بیانی مألوف حضور داشته است (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۹۳؛ قاضی عبدالجبار، بی‌تا، ج ۱۶، ص ۲۲۰). قرآن کریم با بهره‌گیری از این قالب شناخته‌شده، توجه بشر را به این حقیقت جلب می‌کند که متن قرآنی، همانند سایر شئون آفرینش، تجلی علم انحصاری خداوند است و ناتوانی انسان در هم‌آوردی با آن، برهانی روشن بر اصالت الهی این کتاب است.

در مجموع، تحلیل محتوای «اعجاز از نظر عقل و قرآن» نشان می‌دهد که هرچند دیدگاه علامه طباطبائی در پیوند معجزه و تحدی از انسجام کلامی برخوردار است، اما داده‌های این اثر به‌تنهایی برای پاسخ‌گویی به نقدهای معاصر کفایت نمی‌کند. به نظر می‌رسد، گذار از تلقی تحدی به‌عنوان هم‌آوردی زبانی ابطال‌ناپذیر و بازخوانی آن بر مبنای تقابل هستی‌شناختی میان علم نامتناهی الهی و ظرفیت محدود بشری، راهی برای پاسخ‌گویی به این نقدها باشد.

۶. نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بازسازی و تحلیل انتقادی تعریف معجزه در اندیشه علامه طباطبائی، براساس روش تحلیل محتوای مضمونی در کتاب «اعجاز از نظر عقل و قرآن» انجام شد. بررسی دستاوردهای این پژوهش در پاسخ به پرسش‌های اصلی، نشان‌دهنده نقاط قوت مبانی فکری علامه طباطبائی و در عین حال، برخی چالش‌های روش‌شناختی این الگوست. در تحلیل مؤلفه خرق عادت، یافته‌ها نشان داد که ایشان این مفهوم را در تعارض با اصل علّیت نمی‌داند؛ بلکه آن را بر پایه تحقق اراده الهی به‌عنوان علت مطلق و برتر از علل مادی تبیین می‌کند. این تبیین در چارچوب مبانی فلسفی، قابل دفاع است و ارزیابی آن با ابزارهای محدود علم تجربی، خروج از محدوده روش‌شناختی علوم است. با این حال، در مقام تشخیص و داوری، فقدان شاخص‌های عینی برای تمایز دقیق میان خوارق عادات الهی و پدیده‌های ناشناخته طبیعی، کاربست عملی این مؤلفه را با ابهام مواجه می‌سازد.

نسبت به مؤلفه تحدی، نتایج حاکی از آن است که علامه آن را شرطی ضروری برای تحقق معجزه می‌داند، اما این اشتراط با دو مشکل اساسی روبه‌رو است: نخست، محدود کردن معجزه به موارد همراه با تحدی، موجب خروج بسیاری از معجزات پیامبران از دایره تعریف معجزه می‌شود. دوم، فقدان معیار داوری عینی و جهان‌شمول در مسأله تحدی، اثبات ناتوانی مستمر بشر در معارضه را دشوار می‌سازد. در یک رویکرد اثباتی و برای عبور از این چالش‌ها، همان‌گونه که در متن پژوهش تبیین شد، باید تحدی را از سطح یک هم‌آوردی زبانی فراتر برد و آن را به‌مثابه تقابل معرفتی میان علم نامتناهی خالق و توان محدود مخلوق، بازخوانی کرد.

در جمع‌بندی نهایی، بررسی دو مؤلفه یادشده در این اثر، نشان می‌دهد که تعریف علامه طباطبائی از معجزه، از انسجام الهیاتی برخوردار است؛ اما از نظر منطقی، این تعریف فاقد جامعیت است؛ زیرا شرط تحدی، دایره شمول آن را محدود می‌کند و در احراز مانعیت نیز دچار ابهام است؛ چراکه ابزار دقیقی برای تفکیک علل غیبی از علل مادی ناشناخته ارائه نمی‌دهد. از این‌رو، کارآمدی این تعریف در مواجهه با پرسش‌های معاصر، نیازمند پرهیز از تبیین‌های صرفاً زبانی و توسعه آن بر مبنای رویکردهای علمی است.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

القرآن الکریم.

- ابن حجر هیثمی، احمد شهاب‌الدین (۱۴۱۹ق). *الفتاویٰ الحدیثیة*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن حزم اندلسی، علی بن احمد بن سعید (۱۴۱۶ق). *الفصل فی الملل و الأهواء و النحل*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۹۸۸م). *التاریخ ابن خلدون*. بیروت: دار الفکر.
- ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم (۱۴۰۴ق). *تقریب المعارف*. قم: الهادی.
- احمدی، محمدامین (۱۳۷۸ش). *تناقض‌نما یا غیب‌نمون: نگرشی نو به معجزه*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- اسفراینی، ابوالمظفر (بی‌تا). *التبصیر فی الدین*. قاهره: المكتبة الأزهریة للتراث.
- باردن، لورنس (۱۳۷۵ش). *تحلیل محتوا*. (ترجمه: محمد یمین‌دوزی سرخابی و ملیحه آشتیانی). تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- باقلائی، ابوبکر محمد بن طیب (۱۴۲۵ق). *الإنصاف فیما يجب اعتقاده*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- باقلائی، ابوبکر محمد بن طیب (۱۹۹۷م). *اعجاز القرآن*. قاهره: دار المعارف.
- بحرانی، ابن‌میثم (۱۴۰۶ق). *قواعد المرام فی علم الکلام*. قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
- بغدادی، عبدالقاهر (۲۰۰۳م). *أصول الإیمان*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- بلاغی، محمدجواد (بی‌تا). *آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*. قم: وجدانی.
- جرجانی، میر سیدشریف (۱۴۱۲ق). *التعریفات*. تهران: ناصر خسرو.
- جرجانی، میر سیدشریف (بی‌تا). *شرح المواقف*. قم: منشورات شریف الرضی.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۷ش). *تفسیر موضوعی قرآن کریم*. قم: اسراء.
- جوینی، ابی‌المعالی (۱۴۲۴ق). *العقیده النظامیة فی الارکان الاسلامیة*. بیروت: دار سبیل الرشاد.
- حسینی، سیدحسین (۱۴۰۰ش). *الگوی نقد*. تهران: نقد فرهنگ.
- حسینی‌زبیدی، محمدمرتضی (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار الفکر.
- خواص، امیر (۱۳۸۸ش). *درس‌نامه تفکر نقدی*. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- خوئی، سیدابوالقاسم (بی‌تا). *البیان فی تفسیر القرآن*. قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم- الدار الشامیة.
- زرقانی، محمد عبدالعظیم (بی‌تا). *مناهل العرفان فی علوم القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- سبحانی، جعفر (۱۴۱۲ق). *الالهیات علی هدی الكتاب و السنة و العقل*. قم: مرکز العالمی للدراسات الاسلامیة.
- سیدمرتضی، علم‌الهدی (۱۴۰۵ق). *رسائل الشریف المرتضی*. قم: چاپ دار القرآن الکریم.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر (۱۴۲۱ق). *الإتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دار الکتب العربی.
- صفائی‌پور، حامد (۱۳۹۴ش). *تیزفکری، مهارت فهم و سنجش استدلال*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۸۷ش). *مجموعه رسائل*. قم: بوستان کتاب.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلی للمطبوعات.
- طباطبائی، سید محمدحسین (بی‌تا). *اعجاز از نظر عقل و قرآن*. قم: مرکز بررسی‌های اسلامی و نشر فاخته.
- طوسی، نصیرالدین (۱۴۰۵ق). *تلخیص المحصل*. بیروت: دار الأضواء.
- طوسی، نصیرالدین (۱۴۰۷ق). *تجربید الاعتقاد*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- عزت‌دوست، محمد (۱۳۹۷ش). *تحلیل محتوای کیفی شبکه معنایی قدرت؛ تلاشی برای فهم الگوی قدرت نرم در قرآن کریم*. مطالعات قرآن و حدیث، ۱۲(۱)، ۷۹-۱۱۰. <https://doi.org/10.30497/quran.2019.2389>
- عزت‌دوست، محمد (۱۴۰۱ش). *آشنایی با روش تحلیل محتوای نصوص دینی*. تهران: دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
- علامه حلی، حسن بن یونس (۱۴۳۰ق). *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- غزالی، ابوحامد (۱۴۰۹ق). *الاقتصاد فی الاعتقاد*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- غزالی، ابوحامد (بی‌تا). *تهافت الفلاسفة*. قاهره: دار المعارف.
- فاضل مقداد، جمال‌الدین (۱۴۰۵ق). *إرشاد الطالبین إلی نهج المسترشدين*. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. قم: هجرت.
- قاضی‌عبدالجبار، ابوالحسن (بی‌تا). *المغنی فی ابواب التوحید و العدل*. بی‌جا: بی‌نا.
- قدردان قراملکی، محمدحسن (۱۳۸۱ش). *معجزه در قلمرو عقل و دین*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ش). *الجامع لأحكام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.

کریپندورف، کلوس (۱۳۸۷ش). *مبانی روش شناسی تحلیل محتوا*. (ترجمه: هوشنگ نائینی). تهران: نشر روش.
 معرفت، محمدهادی (۱۴۱۵ق). *التمهید فی علوم القرآن*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
 مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق). *المسائل العکبریه*. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
 موسوی، نرجس (۱۳۹۴ش). *دلایل اصالت وحی قرآنی از منظر قرآن: بازاندیشی در تفسیر قطعات تحدی*. پرتو وحی، ۲(۱)، ۱۰۱-۱۳۲.

References

The Holy Quran.

- Abu al-Salah al-Halabi, T. N. (1983). *Taqrib al-Ma'arif*. Qom: Al-Hadi. [In Arabic]
- Ahmadi, M. A. (1999). *Tanaghud-nama ya Ghayb-namun: Negarshi no be Mo'jezeh*. Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture. [In Persian]
- Allamah Helli, H. (2009). *Kashf al-Murad fi Sharh Tajrid al-I'tiqad*. Qom: Muassasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Baghdadi, A. (2003). *Usul al-Iman*. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Bahrani, M. (1985). *Qawa'id al-Maram fi 'Ilm al-Kalam*. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]
- Balaghi, M. J. (N. D.). *Ala' al-Rahman fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Vijdani. [In Arabic]
- Baqillani, A. M. T. (1997). *I 'jaz al-Qur'an*. Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Baqillani, A. M. T. (2004). *Al-Insaf fima Yajib I 'tiqaduh*. Beirut: Dar al-Kutub al- 'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Barden, L. (1996). *Tahlil-e Mohtava*. (M. Yaminidozi Sorkhabi & M. Ashtiani, Trans.). Tehran: Shahid Beheshti University. [In Persian]
- Etrat Doost, M. (2018). Qualitative Analysis of Semantic Network "Power"; An Attempt to Understand the Pattern of "Soft Power" in the Holy Qur'an. *Quran and Hadith Studies*, 12(1), 79-110. [In Persian] <https://doi.org/10.30497/quran.2019.2389>
- Etrat Doost, M. (2022). *Ashenayi ba Ravesh-e Tahlil-e Mohtava-ye Nosus-e Dini*. Tehran: Shahid Rajaei Teacher Training University. [In Persian]
- Farahidi, K. (1988). *Kitab al-'Ayn*. Qom: Hijrat. [In Arabic]
- Fazel Miqdad, J. (1984). *Irshad al-Talibin ila Nahj al-Mustarshidin*. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]
- Ghardan Qaramaleki, M. H. (2002). *Mo'jezeh dar Qalamro-e 'Aql va Din*. Qom: Tablighat-e Eslami Office. [In Persian]
- Ghazali, A. (1988). *Al-Iqtisad fi al-I'tiqad*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ghazali, A. H. (N. D.). *Tahafut al-Falasifah*. Cairo: Dar al-Ma'arif. [In Arabic]
- Hosseini Zubaydi, M. M. (1993). *Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Hosseini, S. H. (2021). *Algou-ye Naqd*. Tehran: Naqd-e Farhang. [In Persian]
- Ibn Hajar al-Haytami, A. Sh. D. (1998). *Al-Fatawa al-Hadithiyyah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Hazm al-Andalusi, A. A. S. (1995). *Al-Fasl fi al-Milal wa al-Ahwa' wa al-Nihal*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Khaldun, A. R. (1998). *Al-Tarikh ibn Khaldun*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Isfarayini, A. (N. D.). *Al-Tabsir fi al-Din*. Cairo: Al-Maktabah al-Azhariyyah lil-Turath. [In Arabic]
- Javadi Amoli, A. (2008). *Tafsir-e Mozu 'i-ye Qur'an-e Karim*. Qom: Esra. [In Persian]
- Jurjani, M. S. SH. (1991). *Al-Ta'rifat*. Tehran: Nasir Khusrow. [In Arabic]
- Jurjani, M. S. SH. (N. D.). *Sharh al-Mawaqif*. Qom: Manshurat Sharif al-Radi. [In Arabic]
- Juwayni, A. (2003). *Al-'Aqidah al-Nizamiyyah fi al-Arkan al-Islamiyyah*. Beirut: Dar Sabil al-Rashad. [In Arabic]
- Khavas, A. (2009). *Dars-nameh-ye Tafakkor-e Naqdi*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian]
- Khu'i, S. A. (N. D.). *Al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Ihya Athar al-Imam al-Khu'i Institute. [In Arabic]
- Krippendorff, K. (2008). *Mabani-ye Methodology-ye Tahlil-e Mohtava*. (H. Nayini, Trans.). Tehran: Roshd. [In Persian]

- Ma'refat, M. H. (1994). *Al-Tamhid fi 'Ulum al-Qur'an*. Qom: Al-Nashr al-Islami Institute. [In Arabic]
- Mofid, M. (1992). *Al-Masa'il al-'Ukbariyyah*. Qom: Al-Mu'tamar al-'Alami lil-Shaykh al-Mufid.
- Mousavi, N. (2015). Evidence for the authenticity of Quranic revelation from the Quran's perspective: Rethinking the interpretation of the challenge passages. *Parto-é Vahy*, 2(1), 101-132. [In Persian]
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*. London & New York: Routledge.
- Qazi 'Abd al-Jabbar, A. (N. D.). *Al-Mughni fi Abwab al-Tawhid wa al-'Adl*. N. P. [In Arabic]
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li Ahkam al-Qur'an*. Tehran: Naser Khusrow. [In Persian]
- Raghib Isfahani, H. M. (1991). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Qalam & Al-Dar al-Shamiyyah. [In Arabic]
- Safaeipour, H. (2015). *Tizfekri: Maharat-e Fahm va Sanjesh-e Estedlal*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Salmon, W. C. (1998). *Causality and explanation*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Sayyid Murtada, A. (1984). *Rasa'il al-Sharif al-Murtada*. Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Arabic]
- Subhani, J. (1991). *Al-Ilahiyyat 'ala Huda al-Kitab wa al-Sunnah wa al-'Aql*. Qom: Al-Markaz al-'Alami lil-Dirasat al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Suyuti, A. (2000). *Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Tabatabai, S. M. H. (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Al-A'lami lil-Matbu'at Institute. [In Arabic]
- Tabatabai, S. M. H. (2008). *Majmu'eh-ye Rasa'el*. Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Tabatabai, S. M. H. (N. D.). *I'jaz az nazar-e 'aql va Qur'an*. Qom: Center for Islamic Studies and Fakhteh Publications. [In Persian]
- Tusi, N. (1984). *Talkhis al-Muhassil*. Beirut: Dar al-Adwa. [In Arabic]
- Tusi, N. (1986). *Tajrid al-I'tiqad*. Qom: Tablighat-e Eslami Office. [In Arabic]
- Zarqani, M. A. (N. D.). *Manahil al-'Irfan fi 'Ulum al-Qur'an*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]